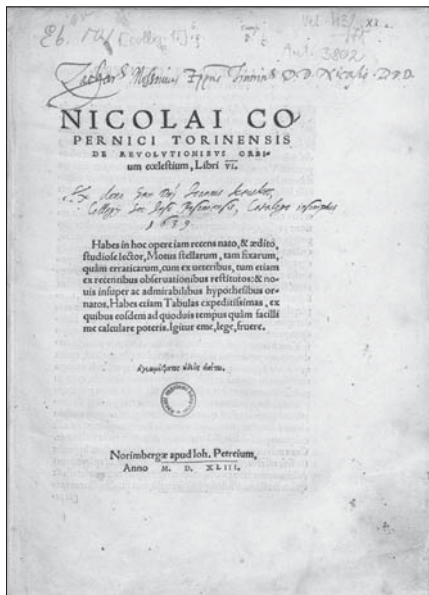

Kopernikusz Magyarországon

„Amikor tehát ezeket megfontoltam, a megvetés, amelytől véleményem újdonsága és képtelensége miatt félnem kellett, csaknem arra kényszerített, hogy elkezdett művemmel mindenestül felhagyjak.” A hetvenéves Nikolausz Kopernikusz (1473–1543) halála előtt nem sokkal írta le ezeket a sorokat III. Pál pápának dedikálva. Ez az egyetlen mondat világosan adja vissza a lengyel matematikus gyöttrődését munkájával, s legfőképpen annak utóéletével kapcsolatban. Műve megjelenése, majd a róla folyó kortárs vita alapvetően átformálta a XVI. század második fele matematikusainak, csillagászainak közmosszal kapcsolatos elképzeléseit. Egy több évtizedes, öt kontinensre kiterjedő kutatást lezáró monumentális munka jelent meg 2002-ben a leideni Brill kiadónál, Owen Gingerich amerikai csillagász, harvardi professzor annotált bibliográfiája, a most is kézbe vehető Kopernikusz-nyomatványokat bemutató kötete. Az alapötlet egyszerű és kézenfekvő volt: összegyűjteni a Kopernikusz-mű összes fennmaradt példányát, s megvizsgálni őket, hogy mennyire hatott a heliocentrikus alapmű – különböző kiadásokban – a koraujkori századok olvasóira. Gingerich kiindulópontja az a koestleri-tétel volt – Arthur Koestler magyar származású író tudománytörténeti körképében megfogalmazott állítás –, amely szerint a napközéppontú elméletet fel- és megújító fromborki kanonok munkáját gyakorlatilag egy szűk körön kívül senki sem olvasta el, illetve a komoly matematikai ismereteket igénylő szakkönyv igazából csak kevesek számára volt követhető. A hozzáértők kicsiny csoportja – legjellegzetesebb képviselői Tycho Brahe, Kaspar Peucer és Erasmus Reinhold –, bár elismerték Kopernikusz matematikai zsenialitását, abszurd, az egyetemi oktatásban alkalmazhatatlan teóriaként kezelték, amely ugyanakkor hipotézisként a bolygók mozgásának modellezésében segíthette a csillagászokat. Andreas Osian-

der német protestáns teológus Kopernikusz főművének bevezetőjében így is határozta meg az égitestek keringéséről szóló munkát: egy matematikai könyv matematikusoknak. Koestler állítása – a forrás mélyreható ismeretére alapozva – kíméletlen. „A De Revolutionibus Orbium Coelestium minden idők egyik legkevésbé ismert és olvasott könyve. (...) A példátlan kudarc oka, hogy e könyv gyakorlatilag olvashatatlan.” A XVI–XVII. században három alkalommal jelent meg Kopernikusz munkája. Az első kiadás Johann Petreius nürnbergi sajtója alól került ki 1543-ban. Ezt követte az 1566-os bázeli Heinrich Petri kiadása. Az 1543-as kiadásból 277, a 1566-os kiadásból pedig 324 példány maradt az utókorra Owen Gingerich adatai szerint. Ezek a számok mindenképpen magasak, hiszen ismert, hogy Galileo Galilei Sidereus nuncius (Velence, 1610) vagy Isaac Newton Principia (London, 1687) szintén korszakos műveknek a kiadása 300–400 példány lehetett, s jó néhány évtized választja el őket Kopernikusz első kiadásától. A magyarországi források – a legszerencsebb esetben – 15 példányról tudósítanak a Kárpát-medencéből a koraujkorban, ami szintén figyelemreméltó. Ebből hét regisztrált példány maradt az utókorra. A felmérés legelső eredményének azt tekinthetjük, hogy a XVI. század második felének jelentősebb csillagászainak, matematikusainak megvolt legalább egy példányban Kopernikusz könyve, amelyet – általában – sűrű jegyzetekkel láttak el. A legnevesebb tulajdonosok között markáns különbséget tehetünk korai kopernikanusok: Joachim Georg Rheticus, Thomas Digges, Diego Zúñiga, Michael Maestlin, Johann Kepler és Giordano Bruno illetve Kopernikusz heliocentrikus modelljével vitatkozó matematikusok: Tycho Brahe, Kaspar Peucer, Erasmus Reinhold, Johann Praetorius és a Christophorus Clavius között. Alig van szerzetesrend, amelyik közül valamelyik

rendházban ne lett volna legalább egy példánya az 1543-as vagy 1566-os kiadásnak. A legtöbb példánnyal – természetesen – a jezsuiták rendelkeztek.

Nicasius Ellebodus flamand filológus és Mossóczy Zakariás példánya (Nürnberg, 1543). Az illusztrációkat az ELTE Egyetemi Könyvtár bocsátotta rendelkezésünkre

A nemzetközi Kopernikusz-kutatás figyelmét is felkeltette a Kárpát-medencében egykor és most is fellelhető példányok rekonstruálható története. Ma már csak egykori forrásból tudjuk, hogy az eperjesi katolikus plébánián a XVII. század elején két Kopernikusz-kötet is helyet foglalt a könyvszekrényben. Sajnos a forrás pontatlansága miatt nem lehet eldönteni, hogy ezek közül az egyik a nürnbergi vagy a bázeli kiadás lehetett. A ma is meglévő eperjesi példány tulajdonosa Hazslinszky Frigyes Ágost természettudós, kiváló botanikus, aki 1846-tól az eperjesi kolégium természetrajz és matematika tanára volt. Ő adományozta 1853-ban az evangélikus líceumnak a bázeli kiadású Kopernikusz-kötetét.

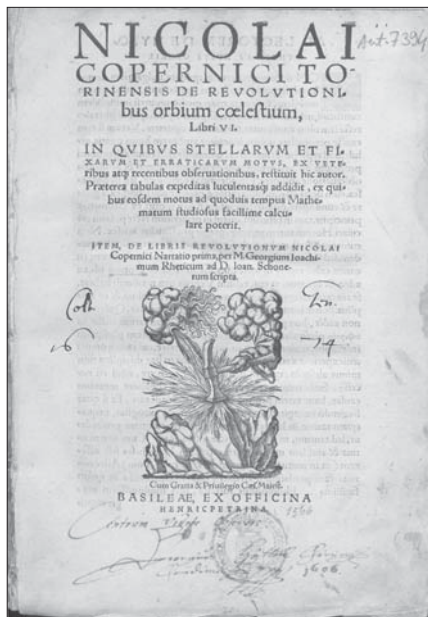
Mossóczi Zakariás nyitrai püspök végrendeletében számtalan csillagászati és asztró-

lógiai könyv található, közöttük a fromborki kanonok munkája. A püspök Kopernikusz-kötetét Nicasius Ellebodus flamand származású filológusnak ajándékozta, kinek halála után 1577-ben visszakerült a bibliotékájába a kötet. Mossóczi hatalmas könyvgyűjteményét sógora, Kecskés András örökölte, majd később a könyvek Kecskés János pozsonyi kanonokra szálltak, aki végül a jezsuita rendnek adományozta 1639-ben. Itt katalogizálták, s a matematika szakba osztották be az akkor még fehér bőrkötésben lévő könyvet. A rend 1773-as feloszlata után először Budára, majd Pestre került, a nagyszombati egyetem jogutódjaként működő Magyar Királyi Egyetem Ferenciek terén álló könyvtárába. Hans Dernschwam morvaországi születésű német humanista tudós bibliotékájában is megvolt Kopernikusz munkája.

Johann Dernschwam fiatal korától haláláig mint a Fugger-család magyarországi megbízottja Felvidéken és Erdélyben dolgozott. Besztercebányai házában egyfajta olvasókörműködhetett, s gazdag könyvgyűjteményét a környékbeli értelmiség is használhatta. Halála után fia a bécsi Császári Könyvtárnak adta el a megörökölt bibliotékát, amely 1162 kiadványt foglalt magába, köztük Kopernikusz nevezetes művének első kiadását.

Zsámboky János humanista filológus hatalmas könyvtára jegyzékében bőségesen találunk kortárs csillagászati és asztrológiai munkákat, s közülük is kiemelkedik a ma Debrecenben található Kopernikusz-kötet. A címlapon lévő tulajdonosi bejegyzés alapján ismert, hogy 1560-ban jutott a könyvhöz. Mivel könyvgyűjteménye az udvari bibliotékába került 1584 után, nem tudjuk hogyan szerezték meg a nagyszombati jezsuiták, akik majdnem egy évszázaddal később az egyetem könyvtárában katalogizálták. Az államosított nagyszombati egyetem Budára költöztetésekor rákényszerült régi nyomtatványai egy részének aukcióra bocsátására. Az értékesítésben (legalábbis a Kopernikusz esetében) szerepet játszott, hogy a Magyar Királyi Egyetem ekkor már két példánnyal is rendelkezett, Zsámbokyé mellett az ugyancsak feloszlott pozsonyi jezsuita kollégi-

um könyvtárból beérkezett Mossóczyéval. A Pesten rendezett könyvárverésen a debreceni kollégium diákjai vásárolták meg 1787-ben. Végül a debreceni református kollégiumban írta össze meg ugyanabban az évben Sinai Miklós egyháztörténész.

A nagyszombati Collegium Generale példánya (Basel, 1566)

Zsámboky Kopernikusz-kötetét 1667-ben katalogizálták a nagyszombati jezsuiták. Némethi Jakab 1632-es katalógusában szerepelt egy másik példánya a műnek, ám ez még a XVII. század során elveszhetett, s ezért pótolhatták a magyar humanista példányával. Az elveszett könyv fekete bőrkötésben volt, míg Szentiványi Márton által 1690-ben újra összeírt Zsámboky-példány fehérben. A nagyszombati példányok történetét tovább bonyolítja, hogy Némethi Jakab katalógusának folytatója szintén összeírt egy Kopernikusz-példányt, feltehetően 1638-ban, ha hihetünk Szentiványi Márton 1690-es bejegyzésének. Ez nem lehetett Mossóczyi példánya, hiszen ekkor ez a kötet még Pozsonyban volt, s nem lehetett Zsámboky példánya sem, mivel azt

csak 1667-ben szerezték be a nagyszombatiak, mivel a könyvet ekkor még a bécs jezsuiták őrizték. Így nem kizárt, hogy a XVII. században három példány is megfordult a nagyszombati könyvtárban különböző időszakokban, ebből 1690-re egy biztosan eltűnt, s Pray idejében (1780) már a másik is elveszhetett, hiszen a jezsuita történész csak Zsámboky illetve Mossóczyi példányát írta össze. Viszont zavaró tény, hogy a kéziratos katalógusok adatai között nincs összhang: Némethi Jakab 1632-ben írta össze a fekete bőrkötésben lévő Kopernikuszt, Szentiványi Márton szerint ez 1638-ban történt, s Némethi folytatója 1638-ban írta be a katalógusba a fehér hártýakötésben lévő Kopernikuszt, amit Szentiványi szerint 1667-ben szerezték be, s bizonyíthatóan Zsámboky példánya lehetett.

Ugyancsak Debrecenben őriznek egy 1542-es kiadást, ami egy kolligátum-kötet harmadik tagjaként szerepel a Református Kollégium régi könyvgyűjteményében. A kötet csillagászati, asztrológiai és földrajzi műveket tartalmaz. A címlapon szereplő tulajdonosok felső-sziléziai lelkészek, akik közül az egyik, Valentin Hancke a magyar (szebeni, debreceni és lőcsei) kalendáriumokból ismert. A 30 éves háború kitérése után 1620-ban Libetbányán lett evangélikus lelkész, s könyve valamilyen módon a debreceni kollégium könyvtárába került a XVIII. század végén.

Michael Weiss brassói főbíró, aki könyveit a város evangélikus gimnáziumának adományozta 1608-ban, szintén szép könyvtárral rendelkezett. A sok csillagászati könyve mellett ott találjuk Kopernikuszt is. Feltételezhetően ez a könyv szerepel a brassói gimnázium 1625-ös összeírásában a lengyel csillagász első nyomtatott munkájával (1542) együtt, amelyet Martin Luther és Henricus Glareanus svájci humanista népszerű műveivel kötöttek össze. A két kötet sajnos elpusztult az 1689-es tűzvész alkalmával.

Michael Eckhardt brassói matematikus és költő, egykor wittenbergi és kiel egyetemista olvashatta a De revolutionibusat vagy XVI. vagy XVII. századi kiadásban, mivel saját kezű 1698-as jegyzékén, amelyben felsorolja

az elolvasandó könyveket, szerepel a kötet. Bár kézenfekvő lenne, de sajnos ez nem a ma is kézbe vehető brassói levéltár példánya, ugyanis ezt csak 1796-ban szerezték be Bécsből.

Az 1543-as kiadásából található egy-egy példány Brassóban, és a kolozsvári bibliotékában is. A könyv első tulajdonosa feltehetően Krasznai Ferenc volt 1550-ben. A krakkói egyetemet járt férfit szép könyvtárral rendelkezhetett. Tulajdonosa volt még valamelyik Árkosi Benedek – kettő ismert a XVI. századból, mindegyik kolozsvári tanár – s a bejegyzések között ott találjuk még a kolozsvári unitárius egyházközösségét. Árkosi Gelei Benedek unitárius kollégium tanára, 1636–1645 között Páduában tanult, utána haláláig Kolozsvárott tanár és orvos volt.

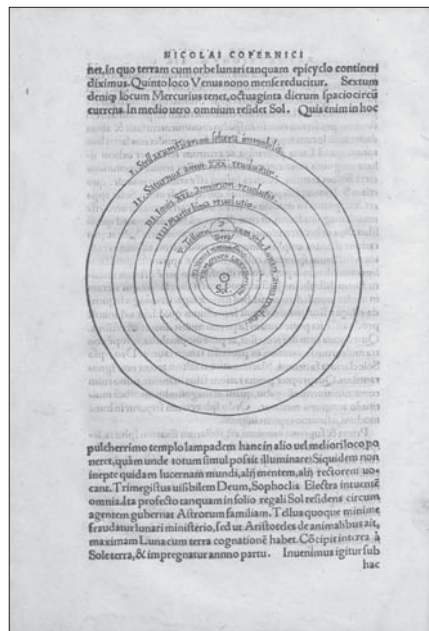
Az esztergomi érsekség könyvtárában 1674-ben írták össze Kopernikusz csillagászati munkáját. A Kopernikusz-kötet bármelyik művelt érsekünk révén vagy akár a Fugger-könyvtárból is bekerülhetett. Természetesen nem lehet kizárni az összeírás dátuma és a minimális információ miatt, hogy esetleg az 1617-es amszterdami kiadásról van szó.

A reformáció idején már városi könyvtárként működött a bártfai Szent Egyed-templo bibliotékája, amely a XVII. században a katolikusokhoz került, majd visszacapáltak a protestánsok. 1705-ben, s utána 20 évvel később is összeírták az állományt, amelyben megtalálható volt Kopernikusz munkája. Viszont az 1832-es könyvjegyzékről közel 100 könyvvel együtt, már hiányzik. Nem tudni, hogy mi történhetett velük, talán nagy részük 1749-ben Barkóczy Ferenc, akkor még egri püspök magánkönyvtárába kerülhetett.

Az 1566-os cenzúrázott példányok talán még ritkábbak, mint az első kiadáséi, a Kárpát-medencében jelenleg négy (Eperjes, Kalocsa, az Akadémiai Könyvtár és ELTE Egyetemi Könyvtár) ismert belőle. A pesti példány első tulajdonosa volt egy cseh származású diák (Georgius Hyttell Chorning) 1606-ban, majd a nagyszombati Collegium Generale könyvtárában írták össze 1647-ben, ahol esetleg tanulhatott. A bejegyzés azért is érdekes, mert a papnevelő szemináriumot,

népszerű nevén a Collegium Rubrorumot Lippay György érsek csak egy évvel később alapította meg.

A másik – pergamenkötésű – példány az olaszországi Cormons kapucinus rendházából kerülhetett Kalocsára, a Főszékesegyház könyvtárába. Kollonich László kalocsai érsek – exlibrise szerint – még mint váradi püspök vásárolta a kötetet 1780 után, de még 1787 előtt. Könyvgyűjteményét a II. József által felozlatott szerzetesrendek bibliotékáiból gyarapította.

A kopernikuszi heliocentrikus modell az 1543-as kiadásból

Az MTA Könyvtárában található másik bázeli kiadásban is bukkantunk régebbi tulajdonosokra. A könyv előzékén fent, egy beragasztott és visszahajtott füllön XVII–XIX. század fordulóján keletkezett írás olvasható „Majoris 132”. A MTA Könyvtára munkatársai szerint ez a Batthyány-könyvtár jelzete. Batthyány Gusztáv 1838-ban 30 000 kötettel, öccse Kázmér pedig egy évvel később közel 3000 könyvvel gyarapította a Magyar Tudományos Akadémiát. Nagy valószínűséggel a

tudományt és a művészeteket pártoló arisztokraták rohonci, vagy kisbéri könyvtárából adhatták a Magyar Tudós Társaságnak ezt a Kopernikusz-kötetet. Nehéz eldönteni, hogy melyik gyűjteményből származhatott, mind a kettő mellett lehet felhozni érveket. Mielőtt végleges Angliába távozott volna Gusztáv, a korban jelentős műszaki-természettudományos bibliotékának számító rohonci könyvtárat, ami az alapító dédapa Batthyány Lajos nádor és a mérnök-természettudós nagyapja Batthyány Tódor gyűjtőszervezetét dicsérte, az Akadémiának adományozta. Tódor gyűjteményétől nem lehetett idegen a heliocentrikus alapmű, de vásárolhatta még Lajos nádor is a XVIII. század első felében. Sajnos Tódornak nem volt exlibrise, de általában a szennylapra írta be a nevét, vagy monogramját. Ám származhatott Kázmér kisbéri könyvtárából is. 1836-tól Kázmér gróf gazdasági intézője lett Nagy Károly csillagász, mikor őt a Magyar Tudós Társaság rendes tagjai közé választotta. Kázmértól vásárolt bicskei birtokán csillagvizsgálót is létesített. Nem elképzelhetetlen, hogy Kázmér magyar nyelvtanára, Nagy Károly a csillagászat iránt is felkelthette a gróf érdeklődését. Nagy Károly jól ismerte Kopernikusz művét, 1866-os csillagászati művében külön fejezetet szentelt modelljének kritikájára. Nagy Károly intézte a rohonci és a kisbéri könyvtár adományozását is. Borzasztó állapotokról számolt be Toldy Ferencnek írt levelében a rohonci könyvtár kapcsán, a könyvek javarészt hitvány, kötéseiket vesztett kötetekből álltak, melyek értéke még a Pestre szállítás díját sem haladta meg. Viszont a kisbéri könyvtárat nagyon dicsérte tartalmát és küllemét tekintve, így innen is bekerülhetett a Kopernikusz-kötet. Az eperjesi példányról már volt előbb szó.

Felbukkant továbbá Tittel Pál csillagász, a budai Csillagda 1833-as könyvhagyatékának listáján is Kopernikusz 1566-os kiadása, sajnos a kötet elpusztulhatott az obszervatórium 1849-es kifosztása és felégetése után.

Összefoglalva: a kora újkori forrásokban mind a három XVI. századi kiadás, vagyis az 1542-es wittenbergi, az 1543-as nürnbergi és

az 1566-os bázeli is felbukkant. 20 példányról van eddigi tudomásunk (ha eltekintünk a nagyszombati jezsuita katalógusokban olvasható ellentmondásoktól), s ebből 10 db maradt az utókorra. Két példány hiánya történelmi: Michael Weiss brassói bíróa és a nagyszombati jezsuita kollégiumé, mivel ezek még a XVII. században – bizonyíthatóan – elpusztultak. Ugyancsak régi hiány lehet a bártfai Szent Egyed templomé, mivel a XIX. század első felében már nem regisztrálhatjuk a forrásokban. Johann Dernschwam köteté pedig szintén a XVII–XIX. század folyamán tűnhetett el a bécsi udvari könyvtárból. Igazán fájó hiány a két eperjesi, az esztergomi és a brassói Eckhardt-példány. Ezek közül valamelyik előkerülhet a nemzetközi aukciókon az elkövetkezendő években. Jelen pillanatban az 1542-es kiadásból 63 db, az 1543-as kiadásból 279 db (a kolozsvárral és a brassóival), az 1566-os kiadásból pedig 326 db (az akadémiaival és a kalocsaival) példány ismert. A négy wittenbergi kiadásból két példány maradt az utókorra: a debreceni és a kolozsvári. A nyolc feltételezett nürnbergi kiadásból hatról állapíthatjuk meg biztosan, hogy az 1543-asról van szó, ebből a brassói, a kolozsvári, a debreceni és a pesti egyetemi könyvtár példánya maradt fenn, a nagyszombati és a besztecebányai megsemmisült vagy lappang. A források alapján öt példányt nem lehet pontosan beazonosítani, így ezek lehetnek nürnbergi, bázeli vagy akár (Eckhardt, Esztergom, Bártfa esetében) amszterdami nyomtatványok is. Végezetül három példánya maradt fenn a bázeli kiadásnak (pesti Egyetemi Könyvtár, Eperjes és Kalocsa). Az 1543-as kiadás három nevezetes példánya közül kettőre (pesti Egyetemi Könyvtár, Debrecen) nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalom is felfigyelt. Eddig csak hazai – rövid – híradásokból ismert kolozsvári (és természetesen a többi eddig regisztrált) példány részletes tudománytörténeti elemzése lesz a következő feladat a hazai Kopernikusz-recepció mélyebb megismeréséhez.

Farkas Gábor Farkas